

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI

A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakulteti
4-g kurs studenti
Qıdırbaeva Na`wba`ha`rdin`

«Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sinonimler»
degen temadag`ı

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

No`kis – 2011

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakul`tet dekanı: f.i.k. Paxratdinov D.
Kafedra baslıg`ı: f.i.d., prof. Dospanov O.
Ilimiy basshı: f.i.k., dots. Patullaeva G.

**Tema: Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq
sinonimler**

Ma`mleketlik imtixan komissiyasının` qararı:

Pitkeriwshi Qıdırbaeva Na`wba`ha`rdin` «Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sinonimler» degen temadag`ı pitkeriw qa`nigelik jumısına «_____» ball qoyılsın.

MAK baslıg`ı:
MAK ag`zaları:

MAZMUNI:

Kirisiw.....	4 - 11
I bap. Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq so`z dizbekleri ha`m olardın` leksika-semantikalıq o`zgeshelikleri.....	12 - 28
II bap. Frazeologizmlerdegi sinonimiya qubılısı.....	29 - 49
2.1. Frazeologiyalıq sinonimiya ha`m variantlılıq...	29 - 35
2.2. Frazeologizmler ha`m leksemalar arasındag`ı sinonimlik qatnas	35 - 39
2.3. Frazeologizmler arasındag`ı sinonimlik qatnas ...	40 - 49
Juwmaq.....	50 - 52
Paydalanılğ`an a`debiyatlar.....	53 - 54

KIRISIW

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq so`z dizbekleri haqqındag`ı ma`sele ha`r ta`repleme izertlewdi talap etetug`ın teoriyalıq ha`m a`meliy jaqtan u`lken a`hmiyetke iye ma`sellerden esaplanadı. Qaraqalpaq tili bay frazeologiyalıq materiallarg`a iye bolıwına qaramastan elege shekem olar arnawlı tolıq tu`rdegi izertlew ob`ektine aynalmay atır.

Frazeologiyalıq so`z dizbekleri so`zlik quramda quramalı birlikler sıpatında ko`zge tu`sedi. Olardın` ha`r birinde xalqımızdın` ko`p a`sirlik ta`jiriybesi, turmısı, ma`deniyatı, milliy u`rp-a`detleri o`z ko`rinisin tapqan. Olar idiomatizm, emotsional`lıq-ekspressivlik belgileri menen tildin` basqa birliklerinen ayırılıp turadı. Frazeologizmlerdin` bul o`zgeshe o`zinshelik sıpatı olardın` tilde uzaq da`wir dawamında o`mir su`riwine sebepshi boladı. Frazeologiyalıq so`z dizbekleri neshe so`zden turıwına qaramastan, quramındag`ı so`zler jıynalıp bir ma`nini beredi. Ga`p ishinde bir so`zdin` ornına ju`rip, bir so`z shaqabı, bir ga`p ag`zası xızmetin atqaradı. Sonlıqtan da, frazeologizmlerdi so`zlik quramnın` bir birligi sıpatında bahalaw, dara so`zlerge usas ta`replerin, o`zgesheliklerin u`yreniw u`lken a`hmiyetke iye. Dara so`zlerde ushırasatug`ın ko`p ma`nililik, sinonimiya, variantlılıq, antonimiya, omonimiya qubılısları frazeologiyalıq so`z dizbeklerinde de ko`rinedi. A`sirese, frazeologizmlerdegi variantlılıq ha`m sinonimiya qubılısların u`yreniw, olar arasındag`ı ayırmashılıq belgilerin anıqlaw ju`da` a`hmiyetli ma`selelerden abarat. Variantlılıq ha`m sinonimiya

qubılısları bir-biri menen o`z ara baylanıslı. Variantlas ha`m sinonimles da`rejelerdin` komponentleri bir-birine usas bolg`anı ushın da olardı ayırıw qıyın.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerde ushırasatug`ın variantlılıq ha`m sinonimiya qubılısları ele izertlew ob`ektleri bolmadı. Usıg`an baylanıslı biz pitkeriw qa`nigelik jumısımızdı frazeologizmlerge ta`n bolg`an, izertlewdi talap etip turg`an tiykarg`ı ma`selelerdin` birine qaratıwdı maqul ko`rdik. Bizin` pikirimizshe, frazeologizmlerdegi sinonimiya qubılısının` o`zgesheliklerin u`yreniw arqalı, frazeologizmlerdin` so`zlik quramnın` birligi sıpatındag`ı basqa da belgilerin, o`zgesheliklerin anıqlawg`a jol ashıladı.

Jumısımızdın` tiykarg`ı maqseti qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerge ta`n bolg`an en` tiykarg`ı belgiler, olardıń so`zlik quramdag`ı ornı, frazeologizmlerdegi sinonimiya, variantlasıw qubılısların lingvistikalıq ko`z qarastan ha`r ta`repleme izertlewden ibarat. Bul maqsetke erisiw ushın to`mendegi wazıypalardı belgilep aldıq:

- qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler ha`m olarg`a ta`n bolg`an leksika-semantikalıq o`zgesheliklerdi anıqlaw;
- qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sinonimiya sinonimiya qubılısının` frazeologiyalıq variantlasıw qubılısınan o`zgesheliklerin anıqlaw;
- frazeologizm ha`m leksemalar arasındag`ı sinonimlik qatnastı anıqlaw;
- frazeologizmler arasındag`ı sinonimlik qatnastı anıqlaw;

- frazeologiyalıq sinonimlerdin` ko`rkem shıg`armalarda qollanıw o`zgesheliklerin u`yreniw.

Jumısta ilimiy derekler sıpatında til iliminin` materialları, ulıwma til biliminin` ha`m tyurkologıyanın` iri wa`killerinen V.V.Vinogradov, S.Ken`esbaev, Sh.Rahmatullaev, E.Berdimuratov-lardın` miynetleri basshılıqqa alındı.

60-jıllardan baslap frazeologiyalıq izertlewlerde jan`a metodlar qollanıla basladı.

Frazeologiya tu`rkiy til biliminde a`sirimizdin` da`slepki jıllarınan baslap arawlı izertlew tariyxında salmaqlı izertlewshiler sıpatında bizin` ko`z qarasımızdan belgili tyurkologlar S.K.Ken`esbaev ha`m Sh.U.Rahmatullaevlardı aytıp o`tiw orınlı. Olardın` bull ma`sele boyınsha arawlı izertlewleri tu`rkiy filologiyasının` payda bolıwı ha`m rawajlanıwında u`lken rol` atqardı.

50-jıllardın` basında o`zbek filologiyasına baylanıslı Sh.Rahmatullaevtin` miyneti¹ ja`riyalandı. Onın` miynetinde o`zbek tilinin` frazeologizmleri akad. V.V.Vinogradovtin` struktural-semantikalıq klassifikatsiyası tiykarında u`yrenildi. Frazeologizmler semantikalıq birigiwshiligi jag`ınan frazeologiyalıqlıqlar, frazeologiyalıq o`tlesiwler ha`m frazeologiyalıq dizbeklerge ajratıldı.

Son`g`ı jıllarda o`zbek tili frazeologiyası sezilerli da`rejede rawajlanıp ketti. O`zbek tilinin` frazeologiyasına arnalg`an

¹ Рахматуллаев Ш.У. Некоторые вопросы узбекской филологии. 1966

miynetlerdin` ishinde frazeologizmlerdin` ayırım strukturalıq tipleri, stil`lik qollanıw o`zgeshelikleri haqqındag`ı izertlewler, frazeologiyalıq so`zlikler payda bola basladı. Sonın` menen birge Sh.Raxmatullaev, A.Mamatov, B.Ywldashevların` izertlewleri jariq ko`rdi.

Qaraqalpaq tilinin` frazeologiyası boyınsha usı waqıtqa shekem sistemalı tu`rde jazılg`an arnawlı miynetler joq. Bull tarawda tek qaraqalpaq tili frazeologiyasının` ayırım ma`selleri haqqında professor E.Berdimuratovtın`² miyneti baspadan shıqtı. Son`ınan frazeologizmlerdin` so`zliklerde beriliw ma`seleleri S.Nawrızbayeva ta`repinen arnawlı izertlendi³. Keyingi waqıtları bul taraw boyınsha bir qansha ilimiy maqalalar ja`riyalandı ha`m frazeologiyalıq so`zlikler du`zildi⁴.

Qaraqalpaq tilinin` frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ayırıqsha bir tu`ri bolg`an ten`les eki komponentli frazeologizmlerdi G.Aynazarova o`zinin` bir qatar ilimiy maqalalarında ha`m arnawlı tu`rde kandidatlıq dissertatsiyasında izertleydi⁵.

Degen menen, qaraqalpaq tili frazeologiyasının` ha`zirge deyin jeterli da`rejede izertlenilmey kiyatırg`an ma`seleleri ko`p.

Frazeologizmler o`zinin` leksika-semantikalıq sıpatına qaray ju`da` quramalı qubılıs bolıp esaplanadı. Olarda idiomatizm, emotsional`lıq-ekspressivlik belgileri menen tildegi basqa so`zler

² Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексика. Нөкіс, 1964

³ Наурызбаева С. Типы именных фразеологических единиц каракалпакских языка и их отражения в каракалпакско-русском словаре.

⁴ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкіс, 1985

⁵ Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкіс, 2005

hà'm so`z dizbeklerinen ayırılıp turadı. Frazelogizmlerdin` bul o`zgeshe bir o`zinshelik sıpatı olardin` tilde uzaq da`wirler dawamında o`mir su`riwine sebepshi boladı. Emotsional`lıq – bul bizdi qorshag`an qubılıslarg`a, ha`reketlerge, zatlarg`a sezim arqalı berilgen sub`ektivlik baha. Onı ba`rqulla frazeologizmlerdin` ma`nisinen tabıwg`a boladı.

Bunı da`liyllew ushın to`mendegi frazeologizmlerdi olardin` bildiretug`ın ma`nileri menen salıstırıp ko`reyik:

1. tu`yeden postın taslag`anday – orınsız, qolaysız, ersi, qopal;
2. iyt mutı – arzan;
3. ishi bawırına kiriw – jaranıw, jag`ınıw;
4. nan pispew – is pitpew, kelispew;
5. berse qolınan, bermese jolınan – zorlıq penen, ku`sh penen;
6. otırsa opaқ, tursa sopaқ bolıw – jaqpaw, qansha ha`reket etse de kewline unamaw.

Mine, bunday emotsional`lıq-ekspressivlik boyawı ku`shli frazeologizmlerden ko`rkem so`z sheberleri o`z shıg`armalarında ko`rkemlew quralları retinde aytajaq oyın ko`rkemlep, ha`r qıylı ma`nilik ren`lerdi beriw ushın sa`ykeslerin tan`lap qollanadı.

Frazeologizmler astarlı ma`nide ko`rkem obrazlı bolıp keledi hà'm quramındag`ı so`zler bir-birinen ajıratıp alıp qarawdı ko`termeydi. Bunday so`z dizbekleri ma`nilik jag`ınan da, qurılısı jag`ınan da jay so`z dizbeklerinen pu`tkilley ajıralıp turadı.

Sebebi, olardın` quramındag`ı so`zler, birinshiden, grammatikalıq jaqtan birikken, ekinshiden, ol so`zler o`zlerinin tiykarg`ı (jeke turg`andag`ı) leksikalıq ma`ninin joyıtqan, u`shinshiden, astarlı ma`nide obrazlı bolıp keledi, to`rtinshiden, olar eki ya onnan da ko`p bir neshe so`zlerden quralg`an turaqlı so`zlerdin` birigiwinen jasaladı, bunday so`z dizbekleri frazeologiyalıq so`z dizbekleri (frazeologizmler) dep ataladı.

So`zlik quramının` ajiralmas ha`m ayırıqsha bo`legi sıpatında frazeologizmler de a`debiy tildin` talaplarına qaray tildin` rawajlanıw nızamlılıqlarına sa`ykes lingvistikalıq ha`m ekstralingvistikalıq derekler tiykarında rawajlanıp kiyatır. Son`g`ı da`wirler dawamında ja`miyetlik turmıstın` rawajlanıwına xalıqtın` ekonomikalıq, siyasiy, ruwhıy ha`m ma`deniy turmıs da`rejesinin` o`siwine baylanıslı a`debiy tildin` pu`tkil so`zlik quramında, sonın` ishinde frazeologiyalıq so`z dizbekleri quramında ko`zge tu`serliktey rawajlanıw halatlarının` ju`z bergeni ma`lim. Turmıs shınlıg`ına tiykarlang`an ug`ımlarg`a sa`ykes bazı bir frazeologiyalıq so`z dizbekleri o`zlerinin` qollanıw jedelligin aytıp, go`nergen frazeologizmler toparına o`tken bolsa, jan`a ug`ımlarg`a, tildin` ja`miyetlik xızmetinin` ken`eyiwine baylanıslı so`zlik quramda jan`a frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` elewli bir du`rkinleri payda boldı. Ma`selen, belgili bir da`wirlerde jedel frazeologiyalıq birlikler sıpatında ken` qollanılg`an «Albaslı basıw», «Qatınının` shashı uzın, aqlı kelte», «Kelinnin` jini – qa`ynene» t.b. usag`an frazeologiyalıq so`z dizbekleri go`nergen frazeologizmler sıpatında ha`zirgi ku`nde o`zlerinin` jedelligin joyılıp, tilde siyrek

gezlesetug`ın frazeologizmler sıpatında ko`rinse, en` son`g`ı da`wirde ekonomika menen ma`deniyat, siyasiy o`mir ilimnin` rawajlanıwı na`tiyjesinde a`debiy tildin` ko`rinislerine sa`ykes frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` quramı a`dewir ken`eyip, tilimiz jan`a frazeologizmler esabınan tolıstı. Ma`selen: «jerdin` jasalma joldası», «magnit maydanı», «aq altın», «Sarı altın», «qanag`atqa-bereket», «ku`shin`e isenbe, isin`e isen» sıyaqlı bir qatar frazeologizmler so`zlik quramdag`ı son`g`ı da`wir ishindegi o`zgerislerge baylanıslı tilge kirgen frazeologiyalıq so`z dizbekleri bolıp esaplanadı. Qullası, qaraqalpaq tilinin` frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` quramı ja`miyetlik turmıstın` talaplarına baylanıslı tariyxıy da`wirler dawamında leksikalıq, semantikalıq, funktsional`lıq xızmeti jag`ınan da rawajlanıp kelmekte. Bul jag`day qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler sistemasın rawajlanıw dinamikasın diaxroniyalıq, sonday-aq sinxroniyalıq aspektlerde ha`m leksikalıq ha`m semantikalıq, ha`m funktsional`lıq stil`lik bag`darlarda til qurılısının` da`rejeleri yarusları arasındag`ı g`a`rezlilik baylanıslardı tolıq esapqa alıp, olarg`a lingvistikalıq ko`z qarastan ha`r ta`repleme ilimiy baha beriwdi talap etedi.

Joqarıda atalg`an frazeologiya ma`selelerine arnalg`an miynetlerdin` ko`pshiligi derlik frazeologizmlerdin` semantikasına tiykarlang`an. Frazeologizmlerdi tek g`ana semantikalıq aspektte qarastırıw – onın` ta`biyatın ashıwda, teren`irek u`yreniwde, a`llette jetkiliksiz. Sonlıqtan frazeologizmlerdi qurılısı jag`ınan u`yreniw og`ada u`lken a`hmiyetke iye. Sebebi frazeologizmler o`zgeshe

leksikalıq-semantikalıq belgileri menen bir qatarda du`zilislik quramalılıg`ı menen de ayrıláp turadı. Mine, frazeologizmlerdin` bul sıpatı tek qaraqalpaq til biliminde emes, ulıwma tu`rkiy tillerinde de izertlew ob`ekti bolmay atır.

Tildin` so`zlik quramında tek g`ana so`zler emes, sonın` menen birge birikken so`z dizbekleri de ushırasadı. Olar turaqlı tu`rde birikken so`zlerden ibarat frazeologizmler yaki frazeologiyalıq so`z dizbekleri dep ataladı. Til iliminin` frazeologiyalıq so`z dizbekleri izertlewshi tarawı frazeologiya (grekshe phrases – logos – «so`z» ma`nisinde).

Frazeologizmler eki ha`m onnan da artıq so`zlerdin` turaqlı birikpesi.

Mısalı: Salısı suwg`a ketiw, ko`z salıw, iyt o`lgen jer

Frazeologizmlerdin` quramında qansha so`z bolıwına qaramastan, olar barlıg`ı jıynalıp barıp ulıwma bir ma`nini an`latadı, emotsional`-ekspressivlik ma`nini bildiredi.

I BAP.

QARAQALPAQ TILINDE FRAZELOGIYALIQ SO`Z DIZBEKLERI HA`M OLARDIN` LEKSIKA-SEMANTIKALIQ O`ZGESHELIKLERI

Lingvistikalıq a`debiyatlarda frazeologiyalıq so`z dizbekleri «idioma» degen termin menen belgili bolıp keldi. Onın` mazmunı, sıpatlaması frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` quramı, ondag`ı komponentlerdin` pu`tin ma`nige qatnası ma`selesi tek son`g`ı waqıtları g`ana ayırıqsha ilimiy izertlewlerdin` ob`ekti bola basladı. Bunda biz, birinshi gezekte, frantsuz ilimpazı Sh.Ballidin` «frazeologiyalıq so`z dizbekleri» miynetinde⁶ erkin so`z dizbeklerinen ajratıwg`a baylanıslı olardı u`sh toparg`a a`dettegi so`z dizbekleri, frazeologiyalıq toparlar ha`m frazeologiyalıq birlikler tu`rlerine ajratıp ko`rsetkenin este tutıwımız kerek. Sh.Balli usag`an ko`z qaralar, pikirler keyingi waqıtları rustın` ataqlı ilimpazı akademik V.V.Vinogradov⁷ ta`repinen rawajlandırdı.

V.V.Vinogradov rus tilindegi frazeologiyalıq so`z dizbeklerin semantikalıq u`sh tipke ajratıp ko`rsetedi:

1) frazeologiyalıq o`tlesiwler; 2) frazeologiyalıq birlikleri; 3) frazeologiyalıq dizbekleri.

Usıg`an baylanıslı ilimiy a`debiyatlarda, sabaqlıqlarda frazeologiyalıq so`z dizbeklerinen semantikalıq jaqtan ta`riplewde, olardıń semantikalıq turlerin ajratıwda sa`ykes frazeologiyalıq so`z dizbeginin` jeke komponentleri arasındag`ı semantikalıq birigiwshiligin esapqa alıw baslı o`lshem sıpatında ken` tarqalg`anı ma`lim. Haqıyqatında da, frazeologiyalıq so`z dizbeklerine ta`n tiykarg`ı tiplerdi ajratıwda semantikalıq faktor,

⁶ Балли Ш. Французская стилистика. Москва, 1961, 87-бет

⁷ Виноградов В.В.Русский язык. М., 1947, 21-28-бет

yag`nıy jeke komponentlerdin` semantikalıq birigiwshiligi pu`tin ma`nige qatnası tiykar bolıwı kerek.

V.V.Vinogradovtın` klassifikatsiyası tiykarında frazeologiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler dep ajratıw menen bir qatarda frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` to`rtinshi toparın tanıw ta`jiriybesi ken` o`ris aldı. Frazeologiyalıq so`zler (frazeologicheskie vırajeniya) du`zilisi, qollanılıwı jag`ınan turaqlı so`z dizbeklerinin` afırqsha bir tipii bolıp tabıladı. Olar semantikalıq jaqtan ajratıp g`ana qosymastan ulıwma alg`anda erkin ma`nilerge iye komponentlerden quraladı. Misalı: «shımshıqtan qorsıqqan tarı ekpeydi», «sha`rtli baha», «erkin sawda», «awırdın` u`sti», «jen`ildin` astı», «bası awırıp, baltırı sıızlap» ha`m t.b.

Qaraqalpaq tilinin` frazeologiyalıq so`z dizbekleri sistemasında basqa tillerdegidey-aq joqarıda atalg`an semantikalıq birigiwshiligi jag`ınan bir-birinen ajralıp turatug`ın frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` to`rt tu`rin ko`riwge boladı. Olar qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler, frazeologiyalıq so`zler dep tanııp ju`r. Frazeologiyalıq so`zler dep tanılg`an to`rtinshi tip milliy tillerdin` frazeologiyasında, frazeologiyalıq izertlewlerinde ayırım semantikalıq topar sıpatında ken` tanılıwg`a baylanıslı engizilgenligi ma`lim. Haqıyqatında da, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` bul semantikalıq toparı basqa toparlarg`a salıstırg`anda o`zine ta`n o`zgesheliklerge iye. Sonın` menen birge

turaqlı so`z dizbekleri sistemasında u`lken bir du`zilmeler qatlamın quraydı.

Frazeologiyalıq so`z dizbekleri, ko`binese bir so`zdin` ornında jumsalatuğ`ın bolg`anlıqtan, ko`pshiligi o`zinin` sinonimine de iye boladı. Mısalı:

at u`sti qaraw – nemquraydı qaraw, u`stirtin qaraw, dıqqatsızlıq penen qaraw;

taqır jerden shan` shıg`arıw – qurıdan qurı daw shıg`arıw;

qoy awzınan sho`p almaw – juwas, a`lpayım;

qoyan ju`rek – qorqaq;

da`r`ya tassa tobıg`ına kelmew – uwayımsız, arqayın, qayg`ısız;

suw juqpas – hiyleker, sum;

qamırdan qıl suwırg`anday – biyma`lel, sıpayı;

ju`zikke qas qondırg`anday – talapqa muwapıq bolıw, kelisip ketiw;

tıshqan tesigi mın` ten`ge – albıraw, sasıw;

o`limtisine mın` tayaq urıw – ayamaw, basıp ketiw;

iyne kemew – reti kelmew, qolayı kelmew;

iyneni jipke diziw – sınasa beriw.

Biz to`mende qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` usı atı atalg`an tu`rlerine qısqasha ta`ripleme berip o`tkendi maqul ko`rdik:

1. Frazeologiyalıq o`tlesiwler

Frazeologiyalıq soʻz dizbeklerinin bull tipii koʻlemi jagʻinanda, komponentlerinin soʻz dizbeginin ishinde semantikalıq birigiwshiligi jagʻinanda ayriqsha bir toparın quraydı. Olar quramındagı komponentleri oʻzlerinin tiykargı leksikalıq maʼnilerin derlik jogʻaltıp baratır. Turaqlı tuʻrde bekkem birlesken hesh qanday boʻleklerge boʻliwge bolmaytugʻın soʻz dizbeklerinen ibarat. Olardın jeke komponentlerinin maʼnisi menen ulıwma maʼni jeke maʼnilerden gʻaʻrezli emes. Frazeologiyalıq oʻtlesiwler anʻlatatugʻın puʻtin maʼni, kerisinshe, puʻtkilley oʻzgeni oʻtkir emotsionalʻlıq-ekspressivlik jaqtan qosımsha renkke, boyawlarga iye basqasha maʼniden ibarat.

Maʼselen, *tuʻbine duz egiw* degen frazeologizmdi alıp qarayıq, onın quramında uʻsh komponent bar, yagʻniy uʻsh soʻzden turadı. Haʻr qaysısı soʻz dizbegi quramında turaqlı ornına iye. Haʻr qanday orın almasıwı soʻz dizbegi anʻlatqan puʻtin maʼninin kelip shıqpawına sebepshi boladı. Komponentlerinin formaları da turaqlı tuʻrde qaʻliplesken, *tuʻp* - tartımın uʻsh betinde, birlik sanda, barıs sepligi formasında tur, al *duz* – jasırın, tabıs sepligi formasında tur, soʻz dizbegi quramında ekinshi orında. Usı oʻtlesiwge baylanıslı soʻylewde grammatikalıq baylanıstın talabına qaray qaʻlegen bete, sanda, maʻhaʻlde qollanıla beriwi muʻmkin. *Tuʻp* oʻzinin morfologiyalıq qurılısın *tuʻpke*, *tuʻplerine* dep oʻzgeritiw aʻdebiy tildin normasına, oʻlshemine qayshı keledi. Sonday-aq, jeke komponentlerdin arasına basqa soʻzlerdin engiziliwinde muʻtaʻj emes. Bunday jagʻdaylar jasalmalıqtı payda etedi. Semantikalıq

birlikti buzıwǵa alıp keliwi mu`mkin. O`zgerissiz qollanıw a`debiy tildin` o`lshemi sıpatında a`sirler dawamında qa`liplesip ketken.

Ko`z-qulaq bolıw degen frazeologizm qaraw, qarawıllap g`amxorlıq etiw, hal-awhalınan qarap turıw degen ma`nini an`latadı. Al adamg`a qarap turıw ushın, hal-awhalın biliw ushın a`lbette ko`z benen ko`rip, qulaq penen esitiw kerekligi belgili. Sonın` ushın da bul ko`z ha`m qulaq so`zleri bul frazeologizmnin` jasalıwına sebepshi bolıp tur. Qırı alaqań degen frazeologizmnin` ma`nisi komponentlerinin` ma`nisine jaqın. qırı-alaqań – eki komponentten turıp, onın` (komponentlerinin`) ma`nisi alaqańında ha`sh na`rse joq degendi bildiredi. Al frazeologizm bos qalıw, hesh na`rsesiz qalıw degen ma`nini an`latıw ushın qollanıladı. Ko`rip otırg`anımızday bul frazeologiyalıq birliklerdin` an`latqan ma`nisi menen olardıń komponentlerinin` ma`nisi aytarlıqtay jaqın boladı. Ko`pti ko`rgen, o`kshesin ko`teriw, qulaq tu`riw, qabag`ın shıtıw degen frazeologiyalıq birlikler jo`ninde de sonı aytıwg`a boladı. Frazeologiyalıq birlikler frazeologiyalıq o`tlesiwlerden ayırmashılıg`ı frazeologiyalıq birliklerdin` komponentlerinin` ma`nisi menen ulıwma frazeologizmnin` an`latqan ma`nisinin` jaqın keliwinde. Frazeologiyalıq birlikler frazeologiyalıq o`tlesiwlerden jeke komponentlerinin` semantikalıq jaqtan ajıralmaslıg`ı ha`m turaqlılıg`ı menen xarakterlenedi. Olardıń ha`r qaysısındag`ı jeke so`zlerdi bir-birinen bo`lip taslawg`a bolmaydı. Sonday-aq, basqa so`zler menen almastırıw da sıyımsız. Ma`selen:

O`kshesin ko`teriw – ayag`ın ko`teriw, tabanın ko`teriw.

Ko`z-qulaq bolıw – ko`z ha`m qulaq bolıw, qulaq bolıw, ko`z bolıw, qulaq-ko`z bolıw.

Frazeologiyalıq o`tlesiwlerge to`mendegi so`z dizbeklerin jatqarıwg`a boladı: *eki ko`zi to`rt bolıw, salısı suwg`a ketiw, qabırg`ag`a ken`esiw, ala jipti kesiw, ko`zge sho`p salıw, murnin balta shappaw, iyet o`lgen jerde, tili menen oraq orıw, ju`rek jutıw, tulıpqqa mo`n`irew, temirden tu`yin tu`yiw, tayag`ın iyt g`ayzaw, iyt o`lgen jerde, awzı menen qus salıw, basın tasqa urıw, tu`yenin` u`stinen iyt qabıw, murninan suw ketiw, awızanan aq iyt kirip, qara iyt shıg`ıw* t.b. Usı joqarıdag`ı frazeologiyalıq o`tlesiwlerdin` qaysısın alıp qarasaq ta olardın` quramındag`ı komponentlerinin` turaqlı ornına iye ekenligi, ha`r bir komponenttin` jeke ma`nisine ulıwma ma`nige hesh qanday qatnasının` sezilmeytug`ınlıg`ı, pu`tin ma`ninin` jeke komponentlerinin` ma`nilerinin` jıyıntıg`ı emes ekenligi sezilip turadı. Ma`selen, *til menen oraq orıw* - to`rt so`zden turadı, to`rt so`zdin` turaqlı semantikalıq birigiwshiligi olardın` jeke komponentlerinin` (til, oraq, orıw) leksikalogiyalıq ma`nilerinen do`rep turg`an joq.

Temirden tu`yin tu`yiw – u`sh komponentten turadı. U`sh komponenttin` bekkem birligi na`tiyjesinde degen ekinshi bir pu`tin ma`ni do`rep tur. Komponentleri turaqlı ornına iye, o`zgeris bolıwın talap etpeydi. Tilde tayar tu`rinde qa`liplesken formalıq jaqtan da qa`liplesip ketken. Frazeologiyalıq o`tlesiwlerdin` qaysısın alıp qarasan` da bo`leklerge bo`liwge bolmaytug`ın bir pu`tin ekenligi

ko`rinedi. Ulsıwma ma`ni jeke komponentlerdin` leksikalıq komponentlerdin` leksikalıq ma`nilerinen do`regen emes.

Demek, frazeologiyalıq o`tlesiwlerde komponentlerinin` quramında so`zlerdin` formaları o`zgerislerge mu`ta`j emes, turaqlı. Olar jeke so`zlerdey quramında g`ı aqırg`ı komponenti arqalı ga`ptin` ıg`balına qaray grammatikalıq baylanısqa tu`sedi.

Mısalı:

Iyt o`lgen jerde ne bar? Ko`z benen qastın` arasında jaydan shıg`ıp ketti.

Demek, frazeologiyalıq o`tlesiwlerdin` ko`pshiligi o`zlerinin` ma`nilik sinonimlik sın`arlarına iye bolıp keledi.

Tayag`ın iyt g`ayzag`an – biytaalap, iyt o`lgen jer – alıs, tu`yenin` u`stinen iyt qabıw – albıraw, eki ko`zi to`rt bolıw – ku`tiw, murtın balta shappaw – saspaw, awzınan aq iyt kirip, qara iyt shıg`ıw – so`giniw ha`m t.b. Jeke sinonimlik sın`arlarına qarag`anda frazeologiyalıq o`tlesiwler o`zgeshe bir ma`ni boyawlarına iye obrazlı ma`nilik o`zgeshelikler menen ayırılıp turadı.

2. Frazeologiyalıq birlikler

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq birlikler ha`m ko`p ushırasadı. Olarg`a to`mendegilerdi jatqarıwg`a boladı: *tiline bek bolıw, tilin tislew, tisinen shıg`armaw, tili uzın, tik ayaqтан turıw, sırttan top pishiw, sınıqqa sıltaw tabıw, peyli tarılıw, mushına tu`kiriw, qulaq qag`ısıq etiw, qulaq aspaw, qulag`ına yasiyin oqıw, aqpa qulaq, ku`shi eki ko`zine jetiw, ko`kiregine urıw, ko`z ko`rgen, ko`zinin` qırın salıw, ishken ası boyına taramaw, ishi g`ım etiw, ishi*

bawırına kiriw, janın kelige qamaw, en`sesi tu`siw, bir oq penen eki qoyandı atıw, bir qulaqtan kirip, ekinshi qulaqtan shıg`ıw, bir ayag`ı jerde, asarın asap, jasarın jasaw, atı shıg`ıw ha`m t.b.

Frazeologiyalıq birlikler obrazlılıq, ekspressivlik xarakterge iye. Bul na`rse ondag`ı jeke komponentlerdin` astarlı ma`nide qollanılıwında ha`m sonnan payda bolg`an pu`tin ma`ninin` o`tkirliğinde ko`rinedi. Ma`selen, bir ayag`ı go`rde, bir ayag`ı jerededegen frazeologiyalıq birlik penen qartayg`an degen so`zdin` ma`nileri jaqın. Biran` frazeologizmnin` an`latqan ma`nisi keyingi jeke so`z tu`rinde ma`nisine qarag`anda ku`shlirek, o`tkirirek. Tın`lawshıg`a da, so`ylewshige de bunday so`z dizbegindegi ma`nilik o`tkirlik ju`da` ayqın sezilip turadı.

Frazeologiyalıq birliklerdin` o`zlerinin` sinonimleri boladı. Biraq bul sinonimlik, sın`arlar, joqarıda aytıp ketkenimizdey, og`an qarag`anda ma`nilik o`tkirlik jaqtan biraz artıqmashlıqlarg`a iye.

Mısalı: *tilin tislew – o`kiniw, tisinen shıg`arıw – aytpaw, sınıqqa siltaw tabıw – sebep tabıw, bir qulag`ınan kirip, ekinshi qulag`ınan shıg`ıw – esinde turmaw.*

Turaqlı so`z dizbeklerinin` bul tu`ri de a`meliy ta`jiriybede, so`ylew aynasında jiyi ushırasatıg`ın ha`m ken` tarqalg`an frazeologizmlerdin` bir tu`rin quraydı. Semantikalıq birigiwshiligi ko`z qarasınan qarag`anda frazeologiyalıq o`tlesiwlerine biraz jaqın, degen menen turaqlılıg`ı jag`ınan da, semantikalıq birigiwshiligi ko`z qarasınan da o`zgeshe. Sonlıqtan da, E.Berdimuratov frazeologiyalıq birliklerge lingvistikalıq sıpatlama berip, olardın` o`zgesheligi tuwralı

og`ada durıs baha beredi. Frazelogiyalıq birlikler frazeologiyalıq o`tlesiwlerge qarag`anda biraz jumsarg`an so`z dizbekleri. Eger frazeologiyalıq o`tlesiwde quraytug`ın komponentlerdin` ma`nileri pu`tin so`z dizbegi an`latatug`ın ma`niden birotala alıs, hesh qanday jaqınlaspaytug`ın bolsa, frazeologiyalıq birliklerde ayırım komponentler ulıwma pu`tin ma`nige jaqın keledi. Olardın` jeke ma`nileri jıynalıp barıp, so`z dizbeginin` astarlı tu`rdegi pu`tin ekinshi ma`nisin quraydı.

Ma`selen, *jag`ının` etin jew, pıshaq arqası* degen so`z dizbeklerin alıp qarayıq. *Jag`ının` etin jep* – azıw, arıqlaw degen ma`nini bildiredi. Al, adam az g`ana etten tu`sip, jag`ı a`dewir quwsıyatug`ınlıg`ı belgili. Usıg`an baylanıslı tilimizde *jag`ının` etin jew* degen so`z dizbegi payda bolg`an. Onın` ha`r bir komponentin *azıw* degen ulıwma ma`nini jasawg`a tikkeley sebepshi bolıp tur.

Pıshaq arqası degen so`z dizbegi *azıraq* degen ma`nini an`latadı. Arqası degen qırı, yag`nıy pıshaqtın` qırı ma`nisinde. Bizge pıshaqtın` qırının` jin`ishke bolatug`ınlıg`ı belgili. Usıg`an baylanıslı *pıshaq arqası* degen so`z dizbegi payda bolg`an. Onın` jeke komponentlerinin` ma`nileri *azıraq* degen pu`tin ma`nini payda etiwge ja`rdem etip tur.

Jag`ının` etin jew, pıshaq arqası degen so`z dizbekleri de frazeologiyalıq o`tlesiwlerdey jeke komponentlerdin` semantikalıq jaqtan ajıralmaslıg`ı ha`m turaqlılıg`ı menen sıpatlanadı. Olardın` ha`r

qaysısındaǵı jeke soʻzlerdi bir-birinen boʻlip taslawǵa bolmaydı. Sonday-aq, basqa soʻzler menen awmastırıw da sıyımsız⁸.

Durısında da, frazeologiyalıq oʻtlesiwlerden frazeologiyalıq birlikler boʻlkelerge boʻliwge bolmaytugʻınlıǵı, semantikalıq birigiwshiligi jagʻınan tutaslıǵı komponentlerinin` jeke maʻnilerinin` jıynalıp barıp, puʻtin bir ekinshi bir maʻnini payda etiw menen ajıralıp turadı. *Ayagʻı jerge tiymew, qulaq tuʻriw, koʻz jumıw, murın koʻteriw, qısqa jip gurmewge kelmew, kuʻlin koʻkke ushırıw, janın qoyargʻa jer tappaw, awzına qum quyılıw* tagʻı basqalar usagʻan frazeologiyalıq soʻz dizbekleri usınday frazeologiyalıq soʻz dizbeklerinen ibarat. Koʻpshilik ilimpazlar frazeologiyalıq birliklerge taʻn tiykargʻı belgiler sıpatında olardıń astarlı obrazlı maʻnilerinin` ekspressivlik oʻtkirliǵı, jeke komponentlerinin` turaqlılıǵı sinonimlerinin` saʻykesleniwi usagʻan ayırıqsha belgilerdi atap oʻtedi.

Jeke komponenttin` leksikalıq maʻnilerinin` puʻtin maʻnige jaqınlıǵı menenbir qatarda jeke komponenttin` grammatikalıq qatnası koʻz qarasınan da ulıwmalıǵı boyınsha aʻdettegi sintaksislik baylanıslarga usas, jaqın, maʻselen, toʻmendegi uʻzindilerde qollanılgʻan. Frazeologiyalıq birliklerdin` jeke komponentlerdin` ulıwma maʻnige baylanısı, sonday-aq komponentler arasındagʻı grammatikalıq qatnasqa naʻzer salamız.

Mısalı:

⁸ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994, 140-141-бет

1. Usı esime tu`sip: «Bizler nege *awzımız ashılıp*, usılardı aldın ala an`g`arıp baslıqqa bildirmedik, a? Endi minekey ne turıs», - dedim de juwırıp skladqa kettim.

(T.Qayıpbergenov, «Mug`allimge raxmet»).

2. *O`kshen`di ko`ter* dep qısqı toqsang`a,

Endi na`wbet ber dep erkin bostang`a.

(A.Dabilov, «Ba`ha`r»)

Ko`rkem su`wretlewge baylanıslı bul u`zindilerde *awzımız ashılıp* ha`m *o`kshen`di ko`ter* degen frazeologiyalıq birlikler qollanılg`an. Olar, tiykarınan, awısqaan leksikalıq ma`niler bolg`anlıqtan, o`zlerinin` ekspressivlik ma`n o`tkerilgen ha`m obrazlılıg`ı menen ayırılıp turadı. Frazeologiyalıq birliklerge ta`n astarlı ma`ni o`z gezeginde sa`ykes tekstlerde estetikalıq talaplarg`a qaray pikir obrazlılıg`ında do`retiwge sebepshi bolıp turg`anlıg`ı seziledi. Semantikalıq jaqtan awzı *ashılıp*, *o`kshen`di ko`ter* so`z dizbeklerindeki jeke komponentlerinin` leksikalıq ma`nileri an`qayıp ha`m ket degen ulıwma pu`tin ma`nilerdi do`retip tur. Sonday-aq, bul frazeologiyalıq birliklerdin` quramındag`ı jeke komponentlerdin` bir-birine grammatikalıq qatnasında da a`dettegi sintaksislik baylanıslar menen tikkeley qatnasqa iye. Bul grammatikalıq baylanıs *awzımız so`zi ashılıp* menen, *o`kshen`di so`zi ko`ter so`zi* menen grammatikalıq formalıq ko`rsetkishlerinde ko`rinedi.

3. Frazeologiyalıq dizbekler

Bular quramındag`ı komponenttin` jeke ma`nileri anıq, pu`tin ma`nige tikkeley baylanıslı so`z dizbeklerinen ibarat. Durısında bunday so`z dizbeklerinin` jeke komponentleri turaqlı sıpatqa iye bolıwına baylanıslı frazeologiyalıq so`z dizbeklerin payda etiw menen ayırılıp turadı. Ma`selen, *alma moyın, asqar taw, kewil ko`teriw, saqqa ju`giniw, bas iyiw, du`t tog`ay* usag`an so`z dizbekleri frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` semantikalıq birigiwshiligi boyınsha u`shinshi tu`rine kiredi. Frazeologiyalıq dizbekler de tilde tayar tu`rde ushırasıwı menen, turaqlılıg`ı menen sıpatlanadı.

Frazeologiyalıq o`tlesiwden frazeologiyalıq birliklerdin` ayırması olardın` ulıwma ma`nisi jeke komponentlerinin` leksikalıq ma`nilerinen tikkeley g`a`rezli. Olar bunday frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` o`zlerinin` turaqlılıg`ı menen parıq qıladı. Ma`selen, *asqar taw, bas iyiw* so`z dizbekleri jeke komponentinin` leksikalıq ma`nileri og`ada anıq, pu`tin ma`nige og`ada g`a`rezli. Biraq, olardı bir-birinen ajratıw mu`mkin emes. Tilde usılay tayar halında qa`liplesken. Sonlıqtan da so`ylew aynalasında a`meliy ta`jiriybede o`zgerissiz paydalanadı. Bull a`debiy tildin` o`lshemi. Olardın` quramındag`ı komponentlerin o`zgerissiz qollanıw, semantikalıq birligin saqlaw o`lshem bolıp tabıladı.

Frazeologiyalıq dizbeklerinin` basqa tillerine ta`n obrazlılıq, ma`nilik o`tkirlik frazeologiyalıq dizbeklerde de ayrıqsha ko`zge taslanadı.

Mısalı:

1. *Pıshıq mbatpaytug`ın sonday qamis*, tu`rine qarag`anda ko`p jillardan berli bull qamisqa adam kelmegen ha`m orılmag`an (A.Begimov, «Balıqshının` qızı»).

2. Ol talay *tastay tu`neklerde* joytılg`an ferma jılgıların izlewge shıqqan bala g`oy (S.Saliev, «O`risten qaytqanda»).

Ko`rkem so`z sheberleri ta`repinen bull u`zindilerde paydalanılg`an *pıshıq murnı baytpaytug`ın, tastay tu`neklerde* degen so`z dizbekleri frazeologiyalıq dizbekler sıpatında qaraladı. Eger de olardı ma`ni, a`dettegi ma`nilik sın`arları menen salıstırsaq, usı frazeologiyalıq dizbeklerge ta`n ma`nilik o`tkirliги, obrazlılıg`ı ayrıqsha sezilip turadı. Frazeologiyalıq o`tlesiwler menen frazeologiyalıq birliklerge qarag`anda frazeologiyalıq dizbeklerdegi analitikalıq o`zgeshelik usı dizbeklerdin` quramındag`ı so`zlerdin` leksikalıq ma`nisine ta`n.

Frazeologiyalıq baylanıslı ma`ni, olardın` sinonimlik sın`arları menen almastırıwg`a mu`mkinshilik beredi. Sonlıqtan da *pıshıq murnı batpaytug`ın – qalın`, tastay tu`neklerde – qaran`g`ı* tu`rindegi sinonimlik sın`arları menen awmastırılıwı mu`mkin. A`lbette, bunday almasıw baylanısla so`ylewde pikrdin` funktsional`lıq toparlarına sa`ykes keliwi sha`rt.

Haqıyqatında da, frazeologiyalıq dizbeklerdin` turaqlılıg`ı ayqın na`rse. Solay da bazıbir jag`daylarda olardın` geyparalarınin` quramındag`ı jeke komponentlerin sa`ykes sinonimleri menen awmastırıwg`a da boladı. Mısalı: *ko`zi tu`siw – ko`riniw, tastay tu`nek – tastay qaran`g`ı, asqar taw – munarlang`an taw* t.b. Onda, a`lbette,

sa'ykes sinonimleri menen awmastırılıg'an so'z dizbekginin` pu'tin ma'nisi saqlanıp qala beredi. Solay da az da bolsa ha'r so'z o'zine ta'n qansha ma'niles bolsa da, ekinshisinen tabılmaytug`ın ayırıqshalıqtın` seziliwi mu`mkin⁹.

Frazeologizmlerdin` bul tu`ri turaqlı so'z dizbekleri sistemasında og`ada jedel ushırasatug`ın til faktlerinen esaplanadı. Sonın` menen birge olar frazeologizmdi o`zgeshe leksikalıq-semantikalıq tipler sıpatında tanıytug`ın ko`rsetkishler bolıp ta sanaladı.

4.Frazeologiyalıq so`zler

Ha`zirgi frazeologiyalıq so'z dizbekleri tarawında, onın` semantikalıgıwshiligi jag`ınan frazeologiyalıq so'z dizbeklerinin` basqa tu`rlerinen o'zine ta'n o`zgesheligi ha`m ayırıqshalıg`ı menen ko`zge taslanatug`ın so'z dizbekleri – bular frazeologiyalıq so'zler bolıp tabıladı. Olar, durısın alg`anda, erkin qollanıw uqıplılıg`ına iye so'zlerden jasalg`an turaqlı so'z dizbeklerinen ibarat. Bul onın` leksikalıq ta`repi. Bul toparg`a kiretug`ın so'z dizbeklerinin` geyparaları turaqlı qollanıw iykemliligine de iye. Frazeologiyalıq so'zlerdin` en` sıpatlı belgilerinin` biri onda kommunikativlik te, konnotativlik te xızmeti ayırıqsha sezilip turadı. Qurılısı boyınsha turaqlılıq, ajıralmaslıq, tayar tu`rde paydalanıw – bul toparg`a kiretug`ın frazeologiyalıq so'z dizbeklerinin` tiykarg`ı belgisi bolıp tabıladı. Obrazlılıq, teren` ma`nilik frazeologiyalıq so'zler toparına ta'n qubılıs. Ma`selen, naqıl-maqallar o`zgeshe so'z dizbegi sıpatında

⁹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс, 1994, 144-бет

leksikalıq jaqtan birliği, semantikalıq birigiwshiligi jag`ınan ayrılıp turadı.

Mısallar: «Miyet tu`bi – ra`ha`t», «Jamannan qash, jaqsıg`a jantas», «Et – etke, sorpa - betke», «Ustalı el - du`zeler» t.b. Kommunitivlik sıpatqa iye frazeologiyalıq so`zler de, konnotativlik sıpatqa iye frazeologiyalıq so`zler de o`zlerinin` turaqlı tu`rde baylanıvshılıg`ı, ajıralmaslıg`ı menen parıq qıladı. Sonın` menen birge, a`sirese konnotativlik sıpatqa iye frazeologiyalıq so`z dizbeklerindeki ma`ni obrazlılıg`ı ayrıqsha belgilerdin` biri retinde seziledi. Olar qurılısı jag`ınan sa`ykes komponentinin` leksikalıq ma`nisi, grammatikalıq forması boyınsha turaqlı tu`rde qa`liplesken. Ha`r qanday orın o`zgerisler ma`nissizlikke alıp keledi. A`debiy tildin` qa`liplesken normasına qayshı keledi. Ma`selen, naqıl-maqallar: O`nerlinin` qolı altın. Ko`rpen`e qaray ayaq uzat.

Qaraqalpaq tilinde turaqlı so`z dizbeklerinin` bull tu`ri semantikalıq birigiwi jag`ınan basqalarına qarag`anda ma`nilik jaqtan, qurılısı jag`ınan da o`zgeshe tipke birigetug`ın so`z dizbeklerinen ibarat.

A`debiy tildin` olar turaqlı tu`rde qa`liplesken. Ha`r qanday leksikalıq grammatikalıq orınsız o`zgeris tilimizde qa`liplesken normanı, o`lshemdi buzıwga alıp keledi. Usı naqıl-maqallar an`latqan tfyanaqlı ma`ninin` buzılıwına alıp keledi.

Ma`selen, o`nerlinin` qolı gu`l (altın altın, gu`mis), miynet (jumıs) etsen` emersen`. Eger bunday o`zgertsek biyma`nilik kelip shıg`adı. Geyde olardın` arasına so`z, so`zler dizbegi qosılıp ta

paydalanıwı mu`mkin. Bull, a`lbette, a`debiy shıg`armalarda belgili bir maqsetke baylanıslı ushırasadı.

Mısalı:

Otırsam boldım opaq,
Tura kelsem boldım sopaq.

(Berdaq)

Tilde naqıl-maqallardın` o`zgerilip qollanıwı bul tiykarg`ı o`lshem bola almaydı. A`debiy shıg`armada olardıń joqarıdag`ı taqılette o`zgerisler halında ushırasıwı, bul, a`lbette ko`rkem so`z sheberinin` tilden paydalanıw stiline ta`n na`rse.

Ushırma so`zler naqıl-maqallar da`rejesindegi tanımmalılıqqa iye bolıp ketken. Aqıl iyelerine tiyisli teren` ma`nige iye danalıq so`zleri de, sonday-aq nominativlik sıpattag`ı turaqlasqan so`z dizbekleri de frazeologiyalıq so`zler qatarında orın aladı. Sonlıqtan da, ko`pshilik til ilimpazları naqıl-maqallar tu`rindegi frazeologiyalıq so`z dizbeklerin tipke tiyisli frazeologiyalıq so`zler sıpatında qaraydı.

Demek, naqıl-maqallar, sonday-aq ken`nen qollanılatug`ın frazeologiyalıq so`z dizbeklerin semantikalıq birigiwshiligi jag`ınan frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` to`rtinshi toparına kirgizip, og`an ayrıqsha baha beriw maqsetke muwapıq keledi.

Qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramında semantikalıq birigiwshiligi boyınsha frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` basqa tiplerine qarag`anda o`zgeris ha`m ken` tarqalg`an tu`ri sıpatında tanılg`an frazeologiyalıq so`z dizbekleri og`ada ko`p.

Mısalı: «Altaw ala bolsa, awzındag`ın aldırar, to`rtew tu`wel bolsa, to`bedegini tu`sirer», «Adam tilinen, mal shaqınan», «Ko`z qorqaq, qol batır», «Er tuwgan jerine, iyt toyg`an jerine», «Ustalı u`y, du`zeler», «Alamrmang`a altaw az, beremenge besew ko`p».

Bul toparg`a kiretug`ın frazeologiyalıq so`z dizbeklerine tuwra ma`ni de, astarlı ma`ni de ta`n. Olardıo`pshiliginde derlik kommunikativlik sıpat basım bolıp keledi. Tuwra ma`nide qollanılg`an frazeologiyalıq so`zler de, astarlı ma`nide qollanılg`an frazeologiyalı so`zler de o`zlerinin` tıyanaqlılıg`ı menen so`ylew aynalasında jiyi qollanıladı.

Solay etip, frazeologizmler quramındag`ı komponentlerinin` o`z ara qatnası, semantikalıq birigiw da`rejesine qaray tiykarınan alg`anda to`rt tipke ajratıladı. Olar: 1. frazeologiyalıq o`tlesiwler, 2. frazeologiyalıq birlik, 3. frazeologiyalıq dizbek, 4. frazeologiyalıq so`zler.

II BAP.

FRAZEOLOGIZMLERDEGI SINONIMIYA QUBILISI

2.1. Frazeologiyalıq sinonimiya ha`m variantlılıq

Qaraqalpaq tilinde sinonimler frazeologizmler sıyaqlı ju`da` az izertlengen ma`selelerden esaplanadı. Qaraqalpaq tilinde sinonim so`zler M.Qa`lenderov ta`repien arnawlı tu`rde izertlengen. Ol 1970-jılı «Qaraqalpaq tilindegi sinonimler» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jumısın jaqladı. Dissertatsiya jumısının` temasına baylanıslı bir neshe maqalalar jazıw menen birge eki monografiyalıq jumısın kitap etip bastırıp shıg`aradı. Olarda qaraqalpaq tilindegi sinonimlerin` payda bolıw jolları, sinonimlerin` payda jolları, sinonimlerin` so`z shaqaplarına qatnası, frazeologiyalıq sinonimler, stilistikalıq sinonimler, sinonimlerin` grammatikalıq o`zegeshelikleri ha`m t.b. ma`seleler izertlengen.

Frazeologiyalıq sinonimiya degende birdey ma`nini an`latıwshı ha`r qıylı du`zilmege iye frazeologizmler na`zerde tutıladı. Ulıwma til biliminde frazeologiyalıq sinonimler izertlenedi¹⁰.

Tyurkologiyada frazeologiyalıq sinonimiya juda` az izertlengen ma`selelerin` biri bolıp qalmaqta. O`zbek tilindegi frazeologizmlerdi xa`r ta`repleme izertlewshi alım Sh.Raxmatullaevtin` «O`zbek frazeologiyasının` bazı ma`seleleri» atlı molnografiyasında ken` tu`rde so`z etiledi.

¹⁰ Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлер. Нөкіс, 1979; Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық-структуралық, лексика-семантикалық өзгешеликleri. Нөкіс, 1989

Sh.Raxmatullaevning kandidatlik dissertatsiya jumasi o'zbek tilidagi feyil ma'nili frazeologizmlarning grammatikalik o'zgesheliklerin u'yreniwge arnalg'an bolsa, oning 1966-jili jaqlag'an doktorlik dissertatsiyasi tiykarinda «Wzbek frazeologiyasining ba'zi masalalari» atli monografiyasi o'zbek tilidagi frazeologizmlerdi so'zlik quramning birligi sypatinda u'yreniwge tiykarlanadi. Bull jumista frazeologizmlerdegi ko'p ma'nilik, variantlilik, antonimiya, sinonimiya qusbilislari bay faktor tiykarinda (otiz min'nan artiq kartochka) talqilanip, frazeologizmlerdi so'zlik quramning birligi sypatindagi basqa da belgilerin u'yreniwge jol ashilgan.

Sh.Raxmatullaev o'zbek tilidagi frazeologiyalik sinonimlerdi izertlew arqali minaday juwmaqqa keledi: « ... ha'r bir frazeologiyalik sinonimge tuwri ha'm toliq sypatlama beriw ushin oni basqa sinonimler menen salistira u'yreniw za'ru'r».

Bunda sinonimler ha'r ta'repleme tekseriledi, olar arasindagi usashqlar da, o'zgeshelikler de aniqlanadi. Sinonimler arasindagi o'zgeshelikler qansha az bolsa, olardi birinin ornina birin jumsay beriwge mu'mkinshilikler ashiladi, al kerisinshe bolsa, mu'mkinshilik azayadi.

Tilimizdegi sinonimler jasaliwi jag'ingan ko'p g'anan ishki zan'lirlarg'a iye. Sinonimlerin a'dewir bo'legin frazeologiyalik so'z dizbeklerinen jasalgan sinonimler quraydi. Bunday sinonimlerin ayriqshaligi jay so'zlerge qarag'anda og'ada o'tkir seziledi. Sonliqtan da tildegi frazeologiyalik sinonimlerdi izertlewding ha'm ha'r ta'repleme u'yreniwding u'lken a'hmiyeti bar. Ma'selen, talasti degen

soʻz benen qızıl qanat boldı, aytpa degen soʻz benen qabagʻı qarıs jabıldı degen frazeologizmler oʻz ara sinonimler bola aladı. Bull frazeologiyalıq sinonimlerdin` emotsional`lıq ma`nisi jay soʻzden bolg`an jubaylarına qarag`anda ma`nisi jag`ınan og`ada o`tkir, obrazlı ekenligi dawsız. Sonlıqtan da, ko`rkem a`debiyatta frazeologiyalıq sinonimler ayrıqsha orın iyeleydi, sol arqalı jazıwshı aytayın degen pikirinin` ko`rkemligine, obrazlılıg`ına erise aladı.

Frazeologiyalıq sinonimlerdi anıqlawda olardın` ha`r birinde basqa-basqa obrazlardın` jatıwı esapqa alınadı. Sinonim frazeologizmlerdi frazeologiyalıq variantlardan ajratıw ju`da` qıyın. Bunın` ushın frazeologizmler quramındag`ı soʻz komponentlerge dıqqat awdarıwımız kerek. Leksikalıq quramındag`ı ayırım bir komponenti bir soʻz bolıp keliwi mu`mkin, biraq basqa komponentleri oʻz ara sinonim bolmawı sha`rt. Eger bunday bolsa, onda olar bir frazeologizmlerdin` ha`r qıylı variantları bolıp esaplanadı.

Biz jumısımızda frazeologizmlerdegi sinonimiya ma`selesin ha`r ta`repleme u`yreniwden aldın og`an jaqın bolg`an frazeologiyalıq variantlılıq qubılısın da teren`nen u`yreniwimiz tiyis. Sebebi, ko`pshilik jag`daylarda frazeologiyalıq sinonimler menen frazeologiyalıq sinonimler menen frazeologiyalıq variantlardı bir-birinen ajratıwda qıyınshılıq tuwıwı mu`mkin.

Variantlasıw qubılısı barlıq til birliklerine ta`n. Bul qubılıs, a`sirese, frazeologiyalıq soʻz dizbeklerinde ko`birek ushırasadı. Sonlıqtan da, bull ma`sele boyınsha ulıwma til biliminde ko`plegen

izertlew jumislari alıp barıladı. Tyurkologiyada Sh.U.Raxmatullaev¹¹ ha`m G.A.Bayramovlar¹² frazeologiyalıq variantlar ma`selesine o`z miynetlerinde diqqat awdaradı.

Til birliklerinin` basqa tu`rlerine salıstırg`anda frazeologiyalıq so`z dizbeklerinde variantlar ju`da` ko`plep ushırasadı. Olardı u`yreniw bolsa onın` tildegi basqa so`z dizbeklerinen ayırmashılıg`ın, ha`r qıylılıg`ın ashıp beriwde ken` mu`mkinshilik beredi. Geypara frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` quramındag`ı komponentlerdin` ayırımları turaqlı boladı da, al birewleri o`zgermeli bolıp keledi.

Frazeologizmlerdin` komponentlerinin` o`zgerip yamasa basqa da so`z benen awmasıp turıwı olar arasındag`ı variantlılıqtı payda etedi. Variantlas frazeologizmler ayırım komponentlerinin` o`zgergeni menen ma`nileri birdey bolıp, qarım-qatnasta olar biri ekinshisinin` ornına jumsala beredi. Mısalı: *qulaq salıw ha`m qulaq tu`riw* degen eki variantlas frazeologiyalıq so`z dizbegin alıp qarayıq. Bulardın` ekewinde de ekinshi komponenti o`zgerip salıw ha`m tu`riw so`zleri awmasadı da, birinshi komponenti qulaq so`zi o`z halın`da qaladı. Biraq ekewinde de bir ma`ni diqqat penen tın`law, esitiw ma`nilerin beredi.

Qaraqalpaq tilinde de frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` leksikalıq ha`m grammatikalıq variantlarının` bar ekeni ko`zge taslanadı.

¹¹ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Тошкент, 1992

¹² Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка. Баку, 1970.

Frazeologiyalıq so`z dizbegi quramındag`ı ma`nili so`z shaqabınan bolg`an komponentlerinin` birewinin` o`zgeriwi arqalı payda bolg`an variantqa leksikalıq variant deymiz. Bunda frazeologiyalıq birlik quramındag`ı so`z komponent:

1) basqa so`z benen almasıtırılıwı mu`mkin;

2) jan`adan bir so`z qosılıwı mu`mkin yamasa kerisinshe bolıwı mu`mkin;

3) bir so`z alıp taslanıwı mu`mkin.

Bulardın` en` quramalısqı leksikalıq almasıtırıw negizinde payda bolg`an variantlasıw protsesi.

Mısalı:

a) qulaq *salıw* – qulaq *tu`riw* – qulaq *qoyıw*;

kewli *tolmaw* – kewli *kenshimew*;

jani sızlaw – *ju`regi* sızlaw

b) to`rt *ta`repi* qubla - to`rt *tamanı* qubla – to`rt *jag`ı* qubla;

oyg`a *batıw* – oyg`a *shu`miw*;

oyınan shıg`arıw – *esinen* shıg`arıw:

to`besi ko`kke jetiw – *bası* ko`kke jetiw ha`m t.b.

Frazeologizmlerdin` variantlılıg`ı tilde u`lken a`hmiyetke iye. A`sirese, frazeologizmlerdegi leksikalıantlasıw ko`rkem shıg`armanın` bahasın arttıırıwda, obrazlılıq, emotsional`lıq-ekspressivlik boyawlar menen ta`miyinlewde u`lken rol` atqaradı.

Grammatikalıq variantlasıw frazeologizmlerdin` ishki grammatikalıq sistemasında bolatug`ın o`zgerisler tiykarında ju`zege keledi.

Grammatikalıq variantlardın` ko`pshiligi derlik frazeologizm quramında grammatikalıq o`zgerisler tiykarında payda boladı. Ayırım waqıtları ha`m leksikalıq quramı, ha`m grammatikalıq quramı o`zgeredi. Bunday o`zgerisler menen payda bolg`an variant leksika-grammatikalıq variant dep ataladı. Bul tu`r joqarıdag`ı eki tu`rdin` sıpatların biriktiredi¹³.

S.T.Nawrızbayeva¹⁴ qaraqalpaq tilindegi atawısh frazeologizmlerdin` grammatikalıq variantlasıwının` tiykarg`ı eki tu`rin ko`rsetip o`tedi:

morfologiyalıq variantlasıw;

sintaksislik variantlasıw.

1. Morfologiyalıq variantlasıw frazeologizm quramındağ`ı bir komponenttin` grammatikalıq forması menen belgili boladı.

Mısalı:

Ha` demey-aq – ha` degende – ha` degenşe (ju`da` tez, qısqa mu`ddette). Bunda bir komponenttin` grammatikalıq formaları menen variantlang`an. Morfologiyalıq variantlasıwğ`a to`mendegi frazeologizmler de kiredi:

jalg`an du`n`ya – jalg`anshı du`n`ya;

o`zi qayttıg`a - o`zi qayttıdan;

aspan menen jer *shellı* – aspan menen jerdey.

S.T.Nawrızbayeva qaraqalpaq tilindegi atawısh frazeologizmlerdegi grammatikalıq variantlasıwdın` ekinshi tu`ri sintaksislik variantlasıw dep ajıratıp o`tedi. Sintaksislik variantlasıw

¹³ Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1965, 218-220-бетлер

¹⁴ Наурызбаева С.М. Фразеологические единицы в каракалпакском словаре. Т., 1972, 58-59-бетлер

frazeologizm komponentlerin almasıtırıw, sintaksislik du`zilmeni o`zgertiw arqalı payda boladı.

Mısalı:

aqır zaman – zamannın` aqırı;

awzı ashıq – ashıq awız;

bawırı tas – tas bawır ha`m t.b.

Frazeologizmlerde ushırasatug`ın variantlasıw qubılısı ha`r qanday tildin` frazeologiyalıq baylıg`ın rawajlandırıwshı a`hmiyetli dereklerin` biri bolıp esaplanadı.

2.2. Frazeologizmler ha`m leksemalar arasındag`ı sinonimlik qatnas

Frazeologiyalıq birlik penen jay so`z arasındag`ı sinonimler leksika-frazeologiyalıq sinonimler¹⁵ dep ataladı. Frazeologiyalıq sinonimlerdi qaraqalpaq tili faktlerine su`yengen halda til faktlerine su`yengen halda eki tu`rge ajratıp u`yreniw mu`mkin:

1. Frazeologizmler ha`m leksemalar arasındag`ı sinonimlik qatnas;
2. Frazeologizmlerdin` arasındag`ı sinonimlik qatnas.

Frazeologizmler leksemalardın` ekvivalenti sıpatında olar menen sinonim bolıp keledi.

Mısalı:

¹⁵ Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердин грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. М., 1989, 61-бет

O`zi de qatardan qalip, *tayag`in iyt g`ayzag`anday* bolip ju`r edi («Alpamis» da`stanı).

... Altınshash ba`ybishe quwang`aninan qayta-qayta qutlı bolsın aytıp, ishkerige kirip, sırtqa shıg`ıp *jan iynine ot tu`sip*, attı g`ır-g`ır aynaldı («Alpamis» da`stanı).

Bizin` jawıngerlerdin` ku`shine to`tepki bere almag`ın qoyan ju`rekler bo`lek-bo`lek bolıp, Shımbayg`a qarap jol tarttı (A.Begimov).

Bul mısallarda keltirilgen frazeologizmlerdin` leksikalıq ma`nileri to`mendegiler menen sinonim bolıp keledi:

tayag`in iyt g`ayzaw – jumıssız, biykarshı;

jan iynine ot tu`siw – asıg`ıp;

qoyan ju`rekler – qorqaqlar;

jol tarttı – ketti usag`an leksikalıq birlikler menen sinonim bolıp esaplanadı. Leksika-frazeologiyalıq sinonimlerde dizbek o`z ma`ni da`rejesine qaray, sonday-aq stilistikalıq tu`rine qaray o`zine sinonim bolg`an jay so`zden anıq ayırılıp turadı. Bir tu`rli tu`sinikti frazeologiyalıq birlik penen bildirip, a`dette jay so`z benen bildiriwge qarag`anda obrazlı o`tkir, ta`sirli bolıp keledi.

Frazeologiyalıq sinonimler de, leksikalıq birlikler de bir ma`ni an`latadı. Frazeologiyalıq sinonimler semantikalıq ha`m stilistikalıq jaqtan ayılmaqshı bolg`an pikirdi ko`rkem obrazlı etip su`wretlewde ha`m bir so`zdi qaytalay bermesten qollanıwda da u`lken a`hmiyetke iye.

Frazeologizmler neshe so`zden turıwına qaramastan bir so`zdin`, bir leksikalıq birliktin` ornına jumsalğ`anlıqtan, belgili bir so`zdin` sinonimlik qatarına kiredi.

Ma`selen, *qıylanıw – ku`yiniw, juwas – mo`min* degen so`zler bir qatarında jumsalatug`ın sinonim so`zler.

Mine, usılardıń ma`nilik sinonimi retinde *janı ashıw, ishi ashıw, ishi ku`yiw, qoy awzınan sho`p almaw, qoydan juwas* degen frazeologizmi de jumsaladı. Biraq, ayırım turg`an sinonim so`zge qarag`anda frazeologiyalıq so`z dizbeginin` ma`nisi ko`rkemlirek, yag`nıy og`ırı qıylanıw, ju`da` ku`yiniw degen qosımsha ma`nisti bildirip turadı. Ja`ne bir neshe mısallar keltireyik:

so`ylemew – u`ndemew – awzın ashıw, til qatıw;

uzaq – alıs – at shaptırım – iyt o`lgen jerde ha`m t.b.

Sheber, usta degen so`zler tilimizde sinonim bolıp keledi. Al adamnıń qolınan keletug`ın o`nerin maqtap aytajaq bolsa, usta, sheber so`zlerinin` ornına onıń ko`rkemlik ma`nileri joqarı bolg`an *temirden tu`yme tu`yiw, ag`ashtan tu`yme sog`ıw, on barmag`ı oynag`an* sıyaqlı frazeologizmlerin qollanamız.

Tez, jıldam, shaqkan, da`rriw so`zlerin sinonim etip alsaq, onda usı ma`niste *ko`z benen qastın` arasında, ko`zdi ashıp jumg`ansha, kirpik qaqqansha, aytıp awzın jumg`ansha, ha`p zamatta* degen frazeologizmleri qollanıla beredi.

Frazeologizmlerdin` ha`r qaysısının` beretug`ın ulıwma ma`nileri bir so`zdin` ma`nisine tuwra kelse de, ayırım so`zdin` an`latatug`ın

ma`nisi ko`binshe jay, qarapayım boladı da, al frazeologizmlerden kelip shıg`atug`ın ma`niler ko`rkem ha`m obrazlı bolıp keledi.

Ma`selen, *uyalıw* menen *betinen otı shıg`ıw* degen sinonimlerdin` ma`nileri de, olardın` ta`sirliligi de birdey emes. Sol sıyaqlı *ju`wensizlik*, *bassızlıq* so`zleri menen *qoy deytug`ın qoja joq*, *a`y deytug`ın a`je joq* usag`an dizbeklerinin` ma`nileri ten` emes. Sonlıqtan bulardın` stilistikalıq qollanıw jag`ınan da ha`r tu`rli ayırıqshalıqları bar.

Tilimizdegi frazeologizmlerden kelip shıg`atug`ın ma`niler barlıq so`z shaqabına birdey baylanıslı bola bermeydi. Ayırım so`z shaqaplarınan bolg`an so`zlerdin` sinonimlik qatarında frazeologizmler ju`da` jiyi qollanılsa, geybir so`z shaqaplarınan bolg`an so`zlerdin` sinonimlik qatarlarında olar hesh qanday qollanılmaydı dewge de boladı.

Atlıqqa baylanıslıları:

ot bası – oshaq qası – u`y ishi – sem`ya, shan`araq;
gelle keser – baspashı, qaraqshı;
aylıq – miynet haqı, is haqı;
haram tamaq – jalkaw, jatıp isher;
awız bastırıq – para, haqı;
el ag`ası – basshı, el basqarıwshı;
ko`zinin` ag`ı menen qarası – qa`dirdanı, qımbatlısı;
aq pa`tiya – jaqsı tilek.

Ra`wishke baylanıslıları:

ayaq astınan – qa`pelimde, birden;

at u`sti – u`stirtin, jen`il-jelpi;
iyt o`lgen jer – alıs - uzaq;
bir to`be – ayırıqsha - o`z aldına:
a`ne-mine degenshe – tez, da`rriw;
ko`z ushında – alısta, uzaqta.

Kelbetliklerge baylanıslıları:

tas bawır – miyrimisiz, rehimsiz;
qoy awzınan sho`p almaytug`ın – juwas, mo`min;
beti qalın` – uyatsız, arsız;
ju`rek jutqan – batır, qorıqpas;
qoyan ju`rek – qorqaq;
ay dese awzı bar, ku`n dese ko`zi bar – sulıw, go`zzal.

Feyilge baylanıslıları:

Qaza tabıw - o`liw;
Eti o`liw – shıdaw, u`yreniw, tozıw;
Eki ko`zi to`rt bolıw – ku`tiw, an`saw, ku`sew;
Ko`zin jog`altıw – qurtıw, qıyratıw;
Ko`z baylaw – aldaw, pa`nt beriw;
Ala jipti kesisiw – qatnaspaw, ko`rispew;
Qolda-ayaqta turmaw – tıprshılaw;
Iyneni jipke diziw – esapqa alıw, umıtpaw ha`m t.b.

Tildegı jay sinonimler menen frazeologizmleri tildin` baylıg`ın ko`rsetedi. Olar oydı ha`r tu`rli jol menen ko`rkemlep, tusinikli etip beriwde de a`hmiyeti u`lken.

2.3. Frazelogizmler arasındag`ı sinonimlik qatnas

Tilde jeke so`zde de, frazeologiyalıq so`z dizbegi de sinonimler bolıp kele beredi. Frazelogiyalıq so`z dizbekleri bolıp keletug`ın sinonimler jeke so`zden bolg`an tu`rine ma`ni jag`ınan baylanıslı. Olar menen sinonimlik qatar jasaydı. Biraq, frazeologiyalıq sinonimler bull sinonimlik qatardın` tirek elementi (dominanta) bola almaydı. Sinonimlik qatarg`a tirek elementi bolatug`ın so`zler tek dara so`zler g`ana, sebebi jeke so`z zattı, qubılıstı, ha`reketti, belgini tuwra aytadı. Al olarg`a sinonim bolatug`ın frazeologiyalıq so`z dizbekleri bolsa, olar bir pu`tin frazeologiyalıq birlik bolsa da, zattın`, qubılıstın`, ha`rekettin` tuwrı atawı emes. Frazelogizmnin` bunday ma`nisin V.V.Vinogradov ekspressivlik sinonim dep ataydı.

Frazelogiyalıq sinonimler basqa so`zlerden emotsional`lıq-ekspressivlik boyawı menen o`zgeshelenedi. Olar basqa so`zlerdin` ekvivalenti retinde stil`lik maqsette qollanadı.

S.T.Nawrızaeva bir-birine jaqın ma`nilerdi an`latatug`ın ha`m leksika-grammatikalıq du`zilisi, ishki obrazı, semantikalıq-stilistikalıq boyawları menen ajralıp turatug`ın birliklerdi sinonim frazeologizmler dep ataydı. Mısalı: shaqıldag`an ayaz – qaqaman suwıq.

Sinonim frazeologizmler arasında bunday frazeologizmge ekinshi polisemantikalıq frazeologizmnin` bir ma`nisi sinonim boladı. Ma`selen, du`n`yadan o`tiw frazeologizmine ko`z jumıw frazeologizminin` u`shinshi ma`nisi sinonim bola aladı.

Mısalı: *ko`z jumıw.*

1. Tuwra ma`nide ko`zdi jumıw;
2. Esapqa almaw, bir n`a`rseni oylamay islew;
3. o`liw ma`nilerine iye.

Du`n`yadan o`tiw frazeologizmi de o`liw, qazalanıw ma`nilerin an`latadı. Sinonim frazeologizmler ko`rkem shıg`armalarda ma`nilerinde ulıwmalıqtın`, jaqınlıqtın` bolg`anı menen birinin` ornına ekinshisin qollana beriwge bolmaydı. Sebebi, su`wretlenip atırg`an qubılısqa baylanıslı frazeologiyalıq sinonimlerdin` ma`nilik boyawların esapqa alıp, olardı sheberlik penen tan`lap alıp jumsaw arqalı biz waqıyanın` en` bir na`zik bolg`an ta`replerin ko`rsetiwge erisemiz. Ko`rkem shıg`armalarda so`z sheberleri frazeologiyalıq sinonimlerden sheberlik penen paydalanıwg`a umtıladı.

Ma`selen, o`ldi, qazalandı degen so`zdin` ma`nisin beretug`ın bir neshe frazeologizmlerdi ko`riwimizge boladı.

Mısalı:

Adamlar ishke kirip kelgende, Qara Bahadır qashshan-aq *jan ta`slim etken* eken (T.Qayıpbergenov).

Eger qarsılıq etse, *janın ja`ha`nnemge jiberetug`ının* eskertti (Sh.Seytov).

Sizlerdi *gele qılmay* tınsam, atamnın` to`li emespen! – dedi (T.Qayıpbergenov).

Azıw, ju`dew ma`nisin beriwshi *sho`p bolıw, eti silinip su`yegine taqalıw, jag`ının` etin jew* degen bir topar frazeologizmler ha`r qıylı ma`nilik boyawlarda qollanıladı.

Mısalı:

Bunısı a`bden janın jep, ku`nnen ku`nge *sho`p bolıp azdı* (T.Qayıpbergenov).

Abılqayırdın` aqıretinen *etimiz sılınıp su`yegimizge taqaldı* (T.Qayıpbergenov).

Ko`rip turg`anımızday bazı bir frazeologizmler ku`shli obrazlılıqqa, ko`rkemlilikke iye bolıp, ayırımlarında stilistikalıq boyawlar bir qansha pa`s bolıwı mu`mkin. Joqarıdag`ı keltirilgen mısallardag`ı qollanılg`an frazeologiyalıq sinonimler emotsional`-ekspressivlik boyawının` ku`shli-ku`shsizligi menen, obrazlılıq sıpatının` o`zgeshelikleri menen bir-birinen ajırılıp, o`zgeshelenip turadı. Ma`nileri jaqın bolg`an menen olar birinin` ornına birijumsala bermeydi. Bunday frazeologizmler sha`rtli frazeologiyalıq sinonimler dep ataladı. Ma`selen, ko`zdi ashıp jumg`ansha, aytıp awzın jıyg`ansha, qas penen ko`zdin` arasında, kirpik qaqqansha usag`an frazeologiyalıq sinonimlerdin` sha`rtli sinonimleri sıpatında bir zattın` ishinde, demnin` arasında degen frazeologizmlerdi ko`rsetiw mu`mkin:

Mısalı:

Ol o`zinin` qu`diretli ku`shine, sımbatına qaramastan, bir zamattın` ishinde a`bden sharshap boldırıp qaldı (A.Bekimbetov).

... demnin` arasında aytajaq so`z zım-zıya joq bolıp ketkendey boldı (A.Bekimbetov).

Bull mısallarda keltirilgen frazeologizmler tez, birden degen ma`nilerdi an`latadı. Sha`rtli frazeologiyalıq sinonimler haqqında so`z

etkende bull frazeologizmler menen sheklenip qalıwg`a bolmaydı. Sebebi, adamnıń minez-qulqına, is-ha`reketine, psixologiyalıq halatına, ta`g`dirine baylanıslı bolgan sha`rtli frazeologizmlerdi ko`plep ushıratıwg`a boladı. Bunday frazeologizmlerdi ma`nilerine qaray bir neshe turlerge ajıratıp qarawg`a boladı:

a) Adam ha`reketine baylanıslı bolg`an, onıń uzaq jaqlarg`a ketiwin an`latatug`ın sha`rtli frazeologilıq sinonimler.

Mısalı:

Da`rhal atqa minip, qaytadan jolg`a *rawana boldı* (A.Begimov).

Biybiqatsha apaydın` qasına qosıp, Moynaqqa qaray *jol tartqan edi* (A.Begimov).

Ko`p uzamay-aq, kolxozshılar Su`wenli kanalınıń qurılısına *sapar shekti* (N.Da`wqaraev).

b) Dem alıw, uyqılaw ma`nilerin bildiretug`ın sha`rtli frazeologiyalıq sinonimler.

Mısalı:

Azdan keyin *ko`zi ilinip ketti* (S.Xojaniyazov).

... endi azg`antay dep *ko`zi uyqıg`a ketti*.

v) Ha`r qıylı ma`nilik boyawlarg`a iye adamnıń qaytı bolıwı, o`liwi menen baylanıslı bolg`an evfemizm ma`nisindegi frazeologiyalıq sinonimler. Mısallar:

Jas qızıl gu`l *qırshınan qıyıldı* (M.Da`ribaev).

Sheyit boldı, Ernazar biy (Berdaq).

Ko`zi jumılg`an ku`ni To`requldın` ko`kireginen tu`yip, biylikti o`zleri aladı (T.Qayıpbergenov).

Bunı men jaqsı bilemen, xatın`dı tawıp aladı da, xatın`a tiykarlanıp, o`zin`di *muqqaptıradı* (T.Qayıpbergenov).

Neshshelerdin` *basına jetti* (Berdaq).

Sonın` arasında Jiyemurat ko`zi alarıp, jiyrengendey kol-ayag`ın kerip turdı da, iyegin bir qaqtı (M.Da`ribaev).

Basqa so`zdi aytpastan,

Aqıretke jo`nedi («Alpamıs»).

Bul frazeologizmlerden tısqarı *demi pitiw, du`n`yadan o`tiw, janın ja`ha`nnemge jiberiw, ta`g`dir bolıw, jan ta`slim etiw, go`rge kiriw, qaza bolıw, qaytıw bolıw* t.b. sıyaqlı sinonimlerleri de tilimizde o`nimli jumsaladı.

Frazeologizmler eki ya onnan da artıq sinonimlerge iye bolıwı mu`mkin. Olardı sha`rtli tu`rde frazeologiyalıq sinonimlik qatarlar dep ataw mu`mkin.

Leksikalıq birlikler arasında sinonimlik qatarlar tildin` leksikalıq quramın bayıtıwda qanday a`hmiyetke iye bolsa, frazeologiyalıq sinonimler, ulıwma tildin` stil`lik ta`repten bayıwında pikirdi obrazlı etip beriwde a`hmiyeti ju`da` u`lken. Mısalı:

Quwanışlı dewden go`re awzı qulag`ında dep qollanıw bir qansha obrazlı ma`nini bildiredi.

Frazeologizmler jeke so`zdin` ekvivalenti bolsın, meyli bular o`zli-o`zi sinonim bolıp jumsalsın – barlıq jag`daylarda da ayrıqsha ko`rkemlilik ma`ni payda etip otıradı. Sonlıqtan, bular tildin` barlıq stil`lerinde qollanıla bermeydi. Olardın` ha`r biri o`zine ılayıq belgili orın tan`laydı. Frazeologiyalıq sinonimlerin` tildegi turaqlı

qa`liplesken ornı ko`rkem a`debiyat. Ko`rkem shıg`armada belgili waqıya qalay bolg`an bolsa, sol halında ayılıp qoymaydı. Jazıwshı bolg`an waqıyanı o`zinin` oy eleginen o`tkizip, og`an tu`rli boyaw jag`ıp, ko`rkemlep su`wretlewi tiyis. Eger belgili waqıya bolg`an halında g`ana bayanlansa, onda ol tariyx bolar edi. Ha`r bir so`z sheberi shıg`armanı jazbastan burın onı qalay su`wretlewdi, qanday ko`rkemlequralların paydalanıwdı oylastıradı. Bull ushın jazıwshı-shayırlar xalıq tilinin` barlıq baylıg`ınan xabarı bolıwı tiyis. O`zine ılayıqlı ko`rkem so`z tan`lanadı. Usınday sulıw, ko`rkem so`z baylıqları frazeologiyalıq so`z dizbekleri bolıp esaplanadı. Frazeologizmlersiz ko`rkem shıg`arma jazılmaydı.

Belgili bir oydı jariqka shıg`arıp bayanlawda, a`sirese onı ko`rkem til menen su`wretlep jetkeriwde leksikalıq sinonimler menen qatar frazeologiyalıq u`lken xızmet atqaradı.

Mısalı:

kewil ko`teriw – boy jazıw;

iyek qag`ıw – bas iyzew;

ishi ku`yiw – janı ashıw.

Bul frazeologizmler bir-biri menen sinonim bolıp, olar ko`rkem shıg`armalarda ekspressivlik-stil`lik jaqtan, ma`nilik boyawları jag`ınan o`zgeshelikleri seziledi. Usılardı esapqa alıp so`z sheberleri bunday ma`niles frazeologizmlerdi ornı menen qollanıwg`a ha`reket jasaydı.

Mısalı:

Bunnan da ku`ndegi a`deti boyınsha: *kewil ko`terip*, bılay-bılay ju`rip jataq jerine kesh qayttım (Q.To`reniyazov).

Arıwxang`a ... qoy sheshe, - dedi Shazada ayanısh penen ko`p waqıttan keyin, anda-sanda barıp *boy jazıp kele g`oy*, - dep kewlin jubata basladı (J.Aymurzaev).

Jas jigit injenerdin` tapsırmalarına u`ndemesten, tez *iyek qag`ıp*, kanalg`a qarap ju`rip ketti (D.Nazbergenov).

Baydın` bul buyrıg`ına kempir maqul dep *bas iyzep*, biraq ornınan turmay, tamag`ındag`ı bu`lkildep turg`an bir gu`ptikeyin ayta almay otırg`anday miyzam ko`rsetti (K.Sultanov).

Kempir tu`psiz tun`g`ıyıq aydın` ha`siretine batıp, *ishi ku`yip*, ga` quwanıp, ga` o`kinish sezim su`rgininde arpalısıp ju`r (K.Sultanov).

Hayallardın` bul islegen islerine *jani ashıp*, qızdın` eki ko`zinen jas parlap otır (K.Sultanov).

Frazeologiyalıq sinonimlerde aytayın degen pikir mazmunına, tekstke say tu`rde qıysısı tuwra kelse, sonı qollanıwımız tiyis.

Frazeologiyalıq sinonimiya ma`selesi ko`plep izertlewshilerdin` dıqkatın o`zine qarattı.

O`zbek tilinde frazeologizmler sinonimiyası prof. Sh.U.Raxmatullaev¹⁶ ta`repinen izertlengen. Ol o`z miynetlerinde «frazelogiyalıq sinonimiya ushın en` a`hmiyetli na`rse bull onın` semantikası. Ha`r bir sinonimiyalıq qatardag`ı frazeologizmler

¹⁶ Рахматуллаев Ш.У. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Тошкент, 1992

ob`ektiv shınlıqtag`ı birdey bolg`an tu`siniklerdi an`latıwı kerek ha`m sonın` menen birge birdey ma`nini bildiriwi sha`rt».

Sinonim frazeologizmler menen variantlas frazeologizmlerdi bir-birinen ajratıp, olardıń o`zgesheliklerin biliw kerek. Sinonim frazeologizm bir-birinen ma`nilik, stil`lik boyawları menen o`zgeshelenip turadı.

Ma`selen, *awzı qulag`ında ha`m to`besi ko`kke jetiw* frazeologizmleri bir sinonimlik qatarg`a kiredi ha`m «qattı quwanıw, qattı su`yiniw» ma`nilerin an`latadı. Biraq, bir-birinen stil`lik boyawları menen o`zgeshelikke iye. Awzı qulag`ında frazeologizmi awızeki so`ylew stiline ta`n.

Frazeologiyalıq sinonimler menen variantlar ortasında ulıwmalıq belgiler bar. Sonın` ushın da, bular ekewi so`zliklerde, sabaqlıqlarda aralastırılıp jiberile beredi. Frazeologiyalıq sinonimlerdi frazeologiyalıq variantlardan ajratıwdıń B.Yuldashev¹⁷ to`mendegi belgilerin ko`rsetedi:

1. Frazeologizmnin` ishki formasının` turaqlılıg`ı. Ma`selen, «kewil» ha`m «ju`rek» so`zlerinin` almasıwı tiykarında payda bolg`an fariantlas frazeologizmler ishki formasının` turaqlılıg`ı menen ajiralıp turadı: *kewli aynıw – ju`regi aynıw*.

2. Bir frazeologizmnin` variantları an`latatug`ın ekspressivlik-bahalaw boyawı, ko`binese birdey boladı. Ma`selen, basın awırtıw, basın qatırıw frazeologizmleri bir ulıwmalıq ekspressivlik boyawg`a iye.

¹⁷ Юлдашев Б. Фраzeологик услубият асослари. Самарқанд.

Variantlas frazeologizmler ulıwma leksikalıq komponenttin` bolıwı menen frazeologiyalıq sinonimlerden ajratıladı. Sonın` ushın bir-birinen payda bolg`an variantlardın` du`zilisinde ulıwma leksikalıq komponent bolıwı sha`rt.

Mısalı:

sestine suw quyıw – u`nine suw quyıw;

tisinen shıg`armaw – awzınan shıg`armaw.

3. Bir frazeologizmnin` variantlarındag`ı almasatug`ın komponentler sinonim ra`wishler bolsa, so`z qısqarıw arqalı payda bolg`an variantlas frazeologizmlerde stil`lik belgilerine qaray o`zgeshelikke iye bolmaydı.

Mısalı:

beti berman qaramaw – beti bılay qaramaw;

to`besi ko`kke jetiw – bası ko`kke jetiw;

beti to`men qaraw – es-aqılınan ayırılıw.

4. Bir frazeologizmnin` variantları bir-birinen stil`lik boyawları menen ma`nilik jaqtan o`zgesheliklerge iye bolmaydı. Sonın` ushın olardı birinin` ornına birin qollana beriw mu`mkin.

Mısalı:

ko`zden keshiriw – ko`zden o`tkeriw.

Frazeologiyalıq sinonimlerdi de birinin` ornına birin qollansa boladı, lekin sinonim frazeologizmler stil`lik o`lshemge muwapıq bolsa g`ana o`z ara almastırıp qollansa boladı.

Solay etip, sinonimiya variantlıqqa qarag`anda bir qansha tu`sinik. Frazeologiyalıq sinonimler ha`m frazeologiyalıq variantlar

qaraqalpaq tilinin` tilinin` en` ku`shli stil`lik jaqtan su`wretlew qurallarınan biri. Sonlıqtan, qaraqalpaq tilinin` tu`sindirme, frazeologiyalıha`m basqa so`zliklerdin` tillerinde frazeologiyalıq sinonimler ha`m frazeologiyalıq variantlar da o`z ornın tabıwı kerek.

Demek, frazeologiyalıq variantlar ha`m frazeologiyalıq sinonimler bir-birine usas bolsa da, olar bir-birinen belgili da`rejede ayırmashılıqqa iye boladı.

Frazeologiyalıq variantlar tiykarg`ı frazeologizlerdin` bir ko`rinisi bolıp, ma`nileri stilistikalıq ha`m sintaksislik wazıypalarına baylanıslı leksikalıq quramında o`zgeriske iye bir obraz tiykarında payda bolg`an til birligi. Frazeologiyalıq sinonimler bolsa bir ma`nini an`latatug`ın ha`r qıylı duziliske iye frazeologizmler bolıp esaplanadı. Ha`r bir sinonim frazeologizm tu`rli obrazlarda payda boladı. Olardın` quramında ulıwmalıq so`z – komponent bolmaydı.

Qaraqalpaq tilinde sinonim frazeologizmler ha`m variantlas frazeologizmler birdey ko`riniske, formag`a leksika-semantikalıq o`zgesheliklerge iye. Joqarıda aytıp o`tkenimizdey, frazeologiyalıq sinonimiyada leksikalıq birlikler menen sinonimlik, frazeologizm menen frazeologizm quramındag`ı sinonimlik ha`m sha`rtli sinonimler tu`rinde ko`zge tu`sedi.

JUWMAQ

Frazeologizm - tildegi en` a`hmiyetli bolg`an til birlikleri. Olardı tilde qollanıw arqalı pikirdi, aytajaq oydı ja`ne de emotsional`-ekspressivlik jaqtan ku`shli etip, obrazlı etip beriwge erisemiz.

Frazeologizmler de basqa til birliklerine usap tilde ha`r qıylı formalardı qollanadı. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi sinonimiya variantlılıq qubılısların u`yreniwden aldın biz olardıń tiykarg`ı belgileri, leksika-semantikalıq o`zgesheliklerin anıqlap alıwdı maqul ko`rdik ha`m jumısımızdın` birinshi babın usı ma`selege arnadıq.

Ekinshi bapta frazeologiyalıq sinonimler frazeologiyalıq variantlar menen salıstırılıp u`yreniledi. Til biliminde leksikalıq ha`m strukturalıq-grammatikalıq o`zgerislerge ushıraw arqalı ju`zege kelgen frazeologizmlerdi frazeologiyalıq sinonimler xa`m frazeologiyalıq variantlar dep ju`ritiledi. Biraq, frazeologiyalıq variantlasıw da, frazeologiyalıq sinonimiya da bir-birinen belgili da`rejede o`zgeshelenedi. Frazeologiyalıq variantlar belgili bir frazeologizmge tiykarlanadı yamasa tilde bir frazeologizmin` tiykarında payda boladı.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq variantlasıw ha`m sinonimiya qubılısı arnawlı tu`rde izertlew ob`ektine aynalmay atır. Bul ma`sele tilshi alımlardıń aldında turg`an en` a`hmiyetli bolg`an izertlew ob`ektlerinen biri.

Jumısımızdın` usı babında frazeologiyalıq sinonimlerdin` o`zgesheliklerin, sıpatların u`yreniw ushın da`slep usı qubılısqa usas

bolg`an frazeologizmlerden variantlasıw ma`sesine de ken` turde toqtap o`ttik. Bul eki qubılıstın` bir-birine usas ha`m o`zgesheliklerin til faktleri tiykarında talqılawga, o`z pikirlerimizdi beriwge ha`reket ettik.

Til biliminde da`slep frazeologiyalıq variantlar leksikalıq ha`m grammatikalıq variantlar dep ajratılıp u`yrenilgen. Sonın` menen birge ilimiy-izertlewlerde bunnan basqa morfologiyalıq, fonetikalıq, stilistikalıq variantlardın` da bar ekenligi ayıladı.

Ga`ptin` yamasa so`z dizbeginin` quramındag`ı so`z basqa so`z benen almasırlsa, ga`pke yamasa so`z dizbegine ta`n bolg`an ma`ni birotala o`zgerip ketedi. Al frazeologizmlerde bolsa, variantlasıw arqalı ma`ni o`zgermeydi, ulıwma obraz, ishki baylanıslıq jog`almaydı. Variantlasıwdı payda etiwshi frazeologizmlerdin` komponenti ornına qollanıwshı leksemalar da shegaralang`an tu`rde boladı. Frazeologizm komponentlerinin` variantlılıg`ı so`zlik quramdag`ı barlıq frazeologizmlerge ta`n emes. Ma`selen, frazeologiyalıq o`tlesiwlerdin` leksikalıq variantlarına iye emes.

Izertlewler frazeologiyalıq variantlardın` 40% ten ko`biregi leksikalıq variantlar quraytug`ınlıg`ın ko`rsetedi. Tilde leksikalıq variantlar jan`a ma`nidegi frazeologizmlerdin` do`rewine sebep bolıp, bul qubılıs ta frazeologiyalıq sinonimiya qubılısınday ha`r qanday tildin` so`zlik quramın frazeologizmler esabınan bayıtıwda en` tiykarg`ı xızmet atqaradı.

Tu`rkiy tillerinde frazeologiyalıq sinonimler boyınsha izertlengen miynetlerdi basshılıqqa alg`an halda, biz frazeologiyalıq

sinonimlerden qaraqalpaq tili faktlerine su`yenen otırıp, olardı eki tu`rge ajratıp u`yrendik:

1. Frazeologizmler ha`m leksemalar arasındag`ı sinonimlik qatnas.
2. Frazeologizmlerdin` arasındag`ı sinonimlik qatnas.

Tilde jeke so`z de, frazeologiyalıq so`z dizbegi de sinonim bolıp kele beriwı mu`mkin. Biraq, frazeologiyalıq sinonimler basqa so`zlerden emotsional`lıq-ekspressivlik boyawının` ku`shliligi menen o`zgeshelenedi. Olar basqa so`zlerdin` ekvivalenti retinde stil`lik maqsette qollanıladı.

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten`les eki komponentli frazeologizmler. No`kis, g`005.
2. Bekbergenov A. Frazeologiyalıq so`z dizbeklerindeki sanlıqlar. – O`z IA QB «Xabarshısı», 1968, №3, 71-77-betler
3. Bekbergenov A. Sinonimler ha`m antonimler. – Qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler. No`kis, 1971.
4. Berdimuratov E. Ha`zirgi zaman qaraqalpaq til leksikası. No`kis, 1964
5. Berdimuratov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No`kis, 1994
6. Berdimuratov E. adebiy tildin` funksional`lıq stil`lerinin` rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının` rawajlanıwı. No`kis, 1973
7. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinin` qısqasha frazeologiyalıq so`zligi. No`kis, 1985
8. Qa`lenderov M. Qaraqalpaq tilinin` sinonimlerinin` qısqasha so`zligi. No`kis, 1986
9. Ken`esbaev S. Qazaq tilinin` frazeologiyalıq so`zdigi. Almatı, 1977
10. Qa`lenderov M. Qaraqalpaq tilindeki idiomalıq ha`m frazeologiyalıq sinonimler. - O`zIA QB «Xabarshısı», 1969, №g`, 84-86-bet
11. Qa`lenderov M. Qaraqalpaq tilinde sinonimlerin` grammatikalıq-strukturalıq ha`m leksika-semantikalıq o`zgeshelikleri. No`kis, 1989

12. Qa`lenderov M. Qaraqalpaq tilinin` qisqasha sinonimlar so`zligi. No`kis, 1990
13. Nawrızbaeva S.T. Frazeologicheskie edinitsı v karakalpaksko-russkom slovare. Tashkent, 197g`
14. Raxmatullaev Sh. Wzbek tilining qisqacha frazeologik lug`ati. Toshkent, 1964
15. Raxmatullaev Sh. Wzbek frazeologiyasining ba`zi masalalari. Toshkent, 1965.